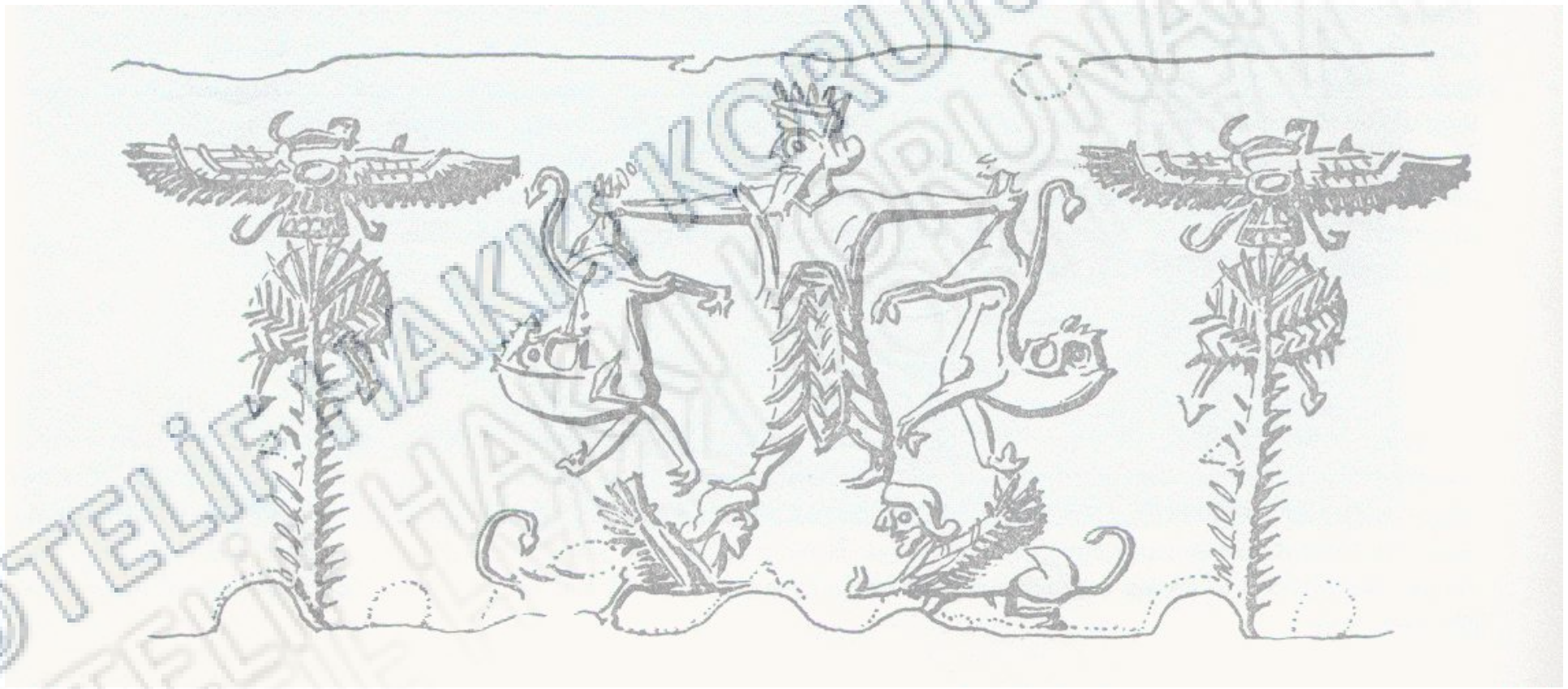

© TELIFAKKALLOPUNAN ESER©
© TELIFAKKALLOPUNAN ESER©

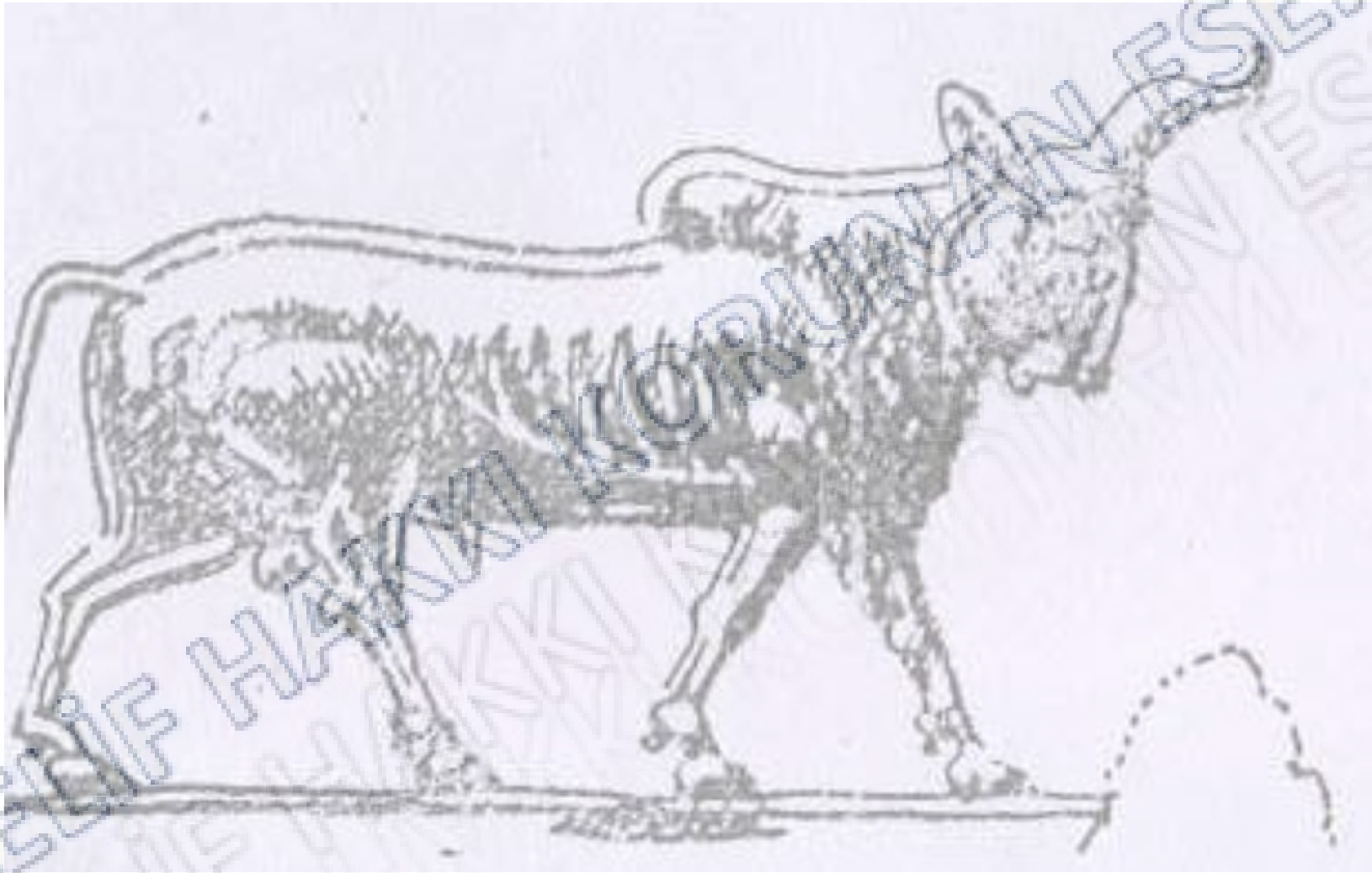

Hieroglyphic text in three vertical columns, likely a cartouche or name of the depicted figure.

© THE UNIVERSITY OF ALABAMA AT BIRMINGHAM LIBRARY ESER©

ELAM VE AKAMENİD DÖNEM İRAN'INDA TEOLOGY VE TAPINMA

Koch, H., 1995, "Theology and Worship in Elam and Achamenid Iran", in CANE III, pp. 1959-1969.

Elam dini hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Elam edebiyatına ulaşamamış ve Elam dilinin çözümündeki problemler de halen devam etmektedir. Ayrıca Elam mitolojisi hakkında da çok fazla bir şey bilmiyoruz.

Esas kaynağımız, kralların yapı yazıtları ve kutsal metinlerdir. Bunlar, hangi kral için, hangi politikaları için hangi tanrının önemli olduğunu belirtir.

Halkın dini inanışları için şahıs isimleri ipucu verir; bazı **şahıs isimleri tanrı isimleri** taşır. Fakat idari ve yasal dökümanlar, ki çok sayıda isim içermesine karşın, enderdir.

Herşeye karşın yine de Elam panteonundaki tanrıları tespit etmek mümkündür.

Elamlılar Mezopotamyalılarla yüzyıllar boyunca ilişkide bulunmuşlar ve uzun bir dönem boyunca Akkadlılar tarafından yönetilmişlerdir. Buna karşın, Elam kralları, Mezopotmya'dan tanrı heykellerini ganimet olarak getirmişlerdir. Ayrıca Akkad ve Babil prensesleri Elam sarayına diplomatik evliliklerle gelmişlerdir. Bunlar, çok sayıda Sumer ve Akkad tanrılarının Elamlılar tarafından da tapınmasını sağlamıştır.

Elam tanrıları:

En erken Elam tanrıları III. Binin ortalarına kadar, kral isimlerinin tamamlayıcılarına kadar eski bir zamanda karşımıza çıkar. **Awan** kralı Lukh-khishan, ki Sargon'un çağdaşdır (ca. 2334-2279), bir Elam kralı naibi olan Sanam-**Simut**'dan bahseder.

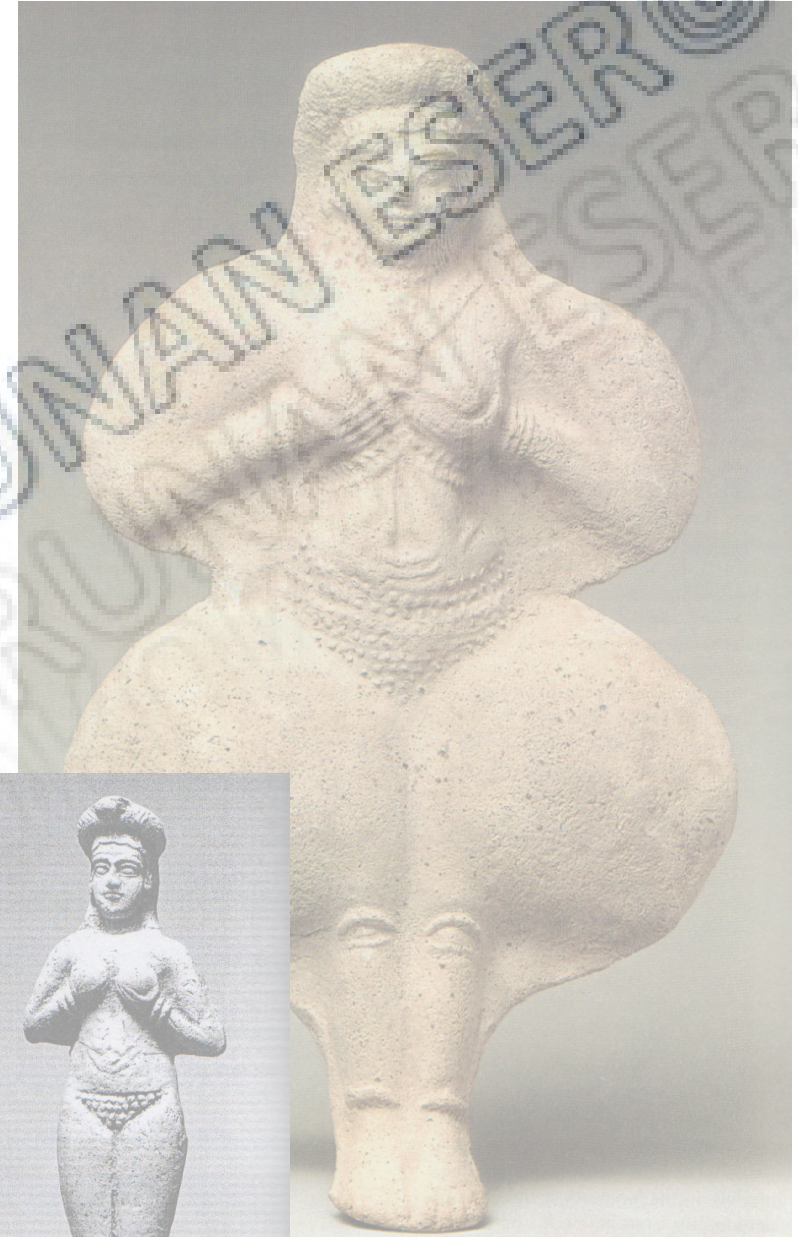
Simut, karşımıza çıkan ilk Elam tanrısıdır. Bu daha sonraki çağlarda Shilkhak-Inshushinak I (1150-1120) tarafından "**Elam tanrısı**" olarak adlandırılır. Bir başka yerde "**tanrıların güçlü kahramanı**" olarak adlandırılır. Simut adı yüzyıllar boyunca, özellikle Eski Elam dönemi boyunca geçer, fakat hiç bir zaman seçkin bir yeri yoktur.

Eşi, tanrıça **Manzat**'ın adı, Akkadçası gökkuşağı anlamına gelir. Eşininki gibi onun da adı, Eski Elam döneminde şahıs isimlerinde geçer. 1050'den sonra, ondan bahsedilmez, fakat isim form değiştirilerek NIN-ali (veya Belet-ali, "Şehrin Kraliçesi") olarak yer alır.

En önemli fonksiyonlarından birisi, Dur-Untash'daki mabesinde bulunan, göğüslerini tutan sunu heykelciklerinden anlaşıldığı kadarıyla hamile kadınları korumaktır.

Bu durumda, onun en büyük düşmanı da, insan ölümlerinden ve doğum sancılarının müsebbibi olan korkunç Lamashtu'dur. Uruk'ta bulunan bir dua-büyü metninde Lamashtu "Elamli" olarak adlandırılır. Elam'da tapınağın bekçisi olarak görev yapmıştır.

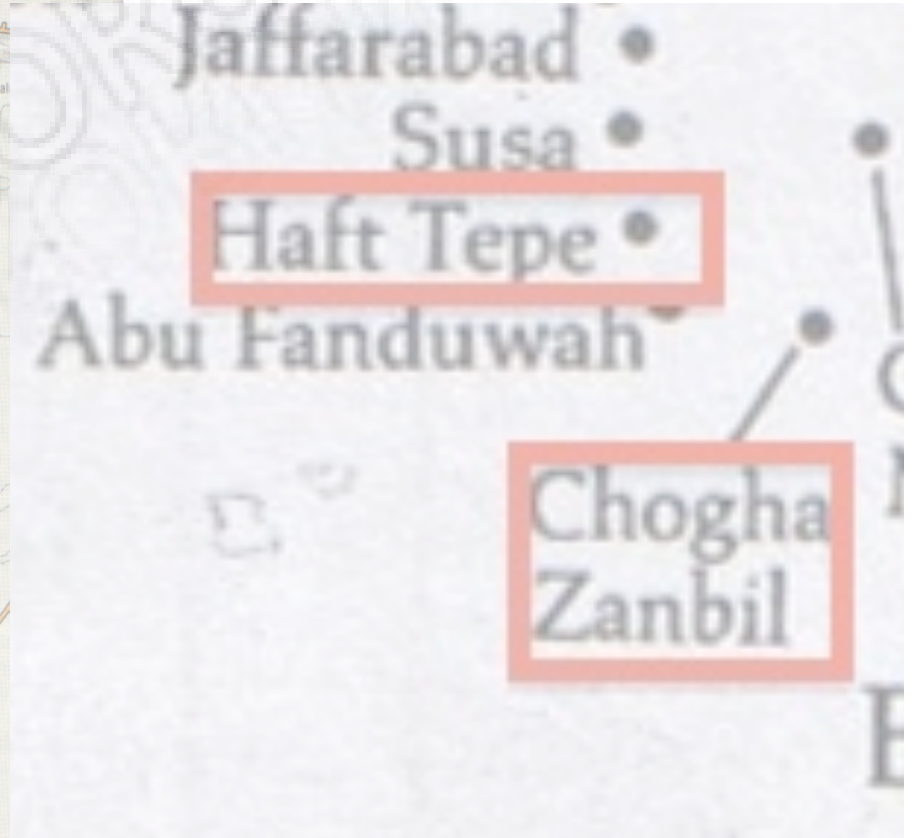
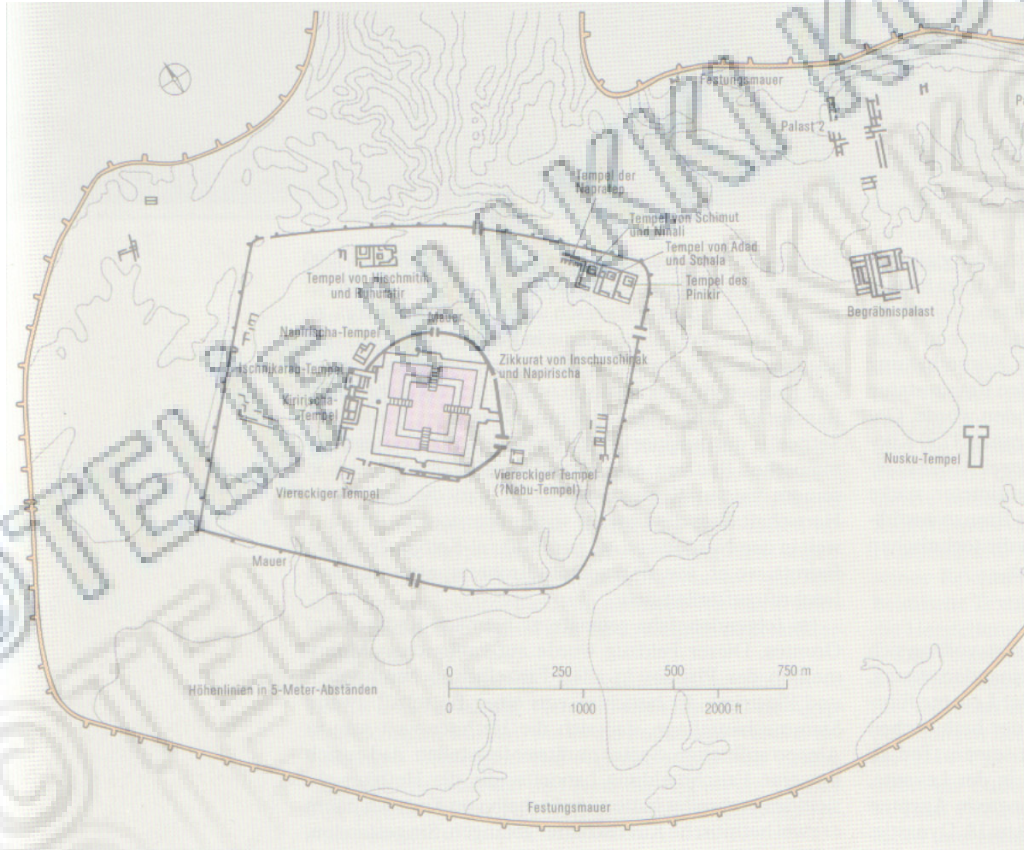

FEMALE SUPPORTING HER BREASTS
racotta, mold cast
n. (16.5 cm)
Elamite period, second half of the 2nd
millennium B.C.

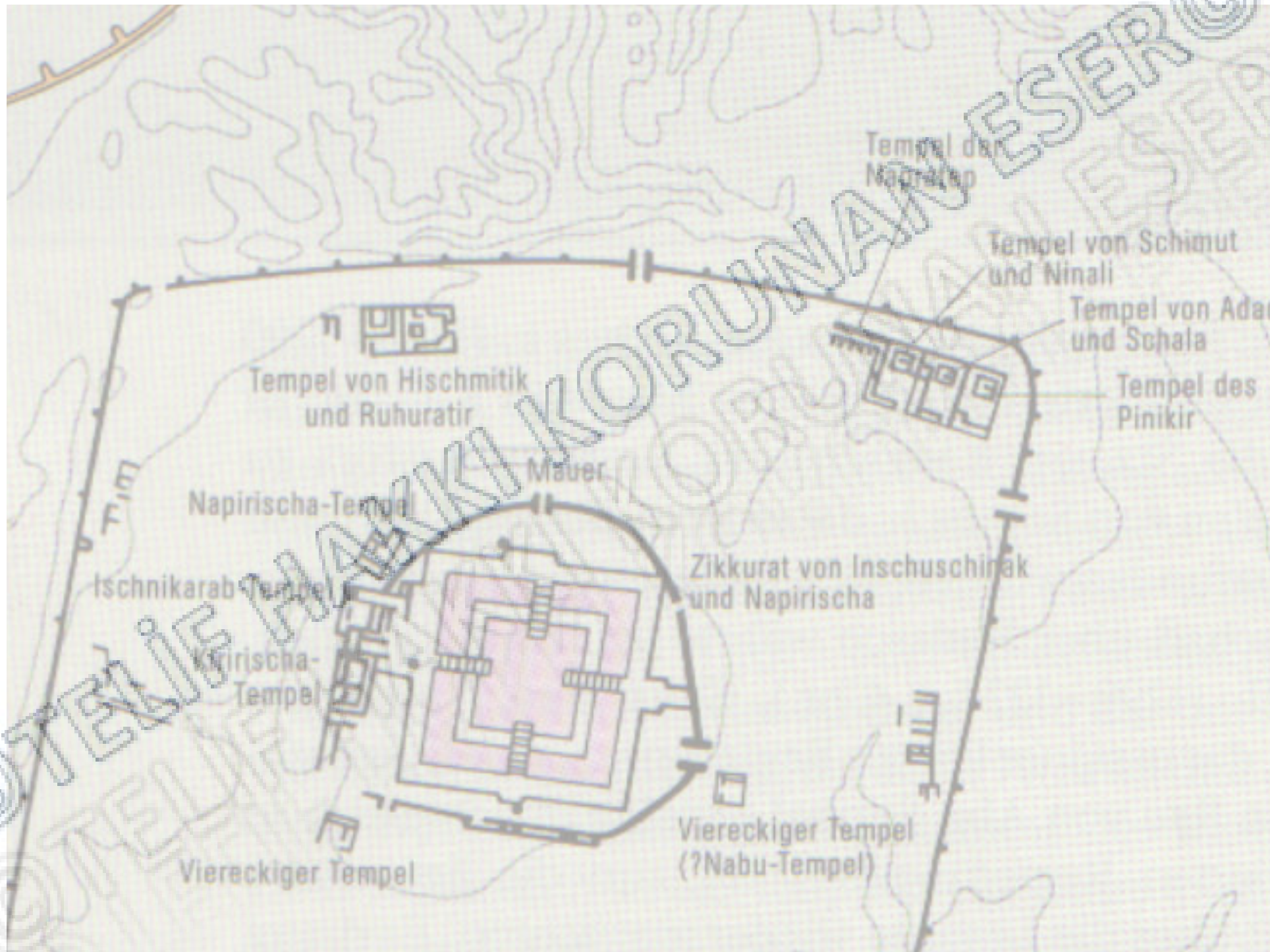

Awan kralı Lugh-khishan'ın halefi, adı meşhur besleyici anlamına gelen Khishep-ratep'tir (ca. 2330) . Orijinalinde bu daha uzun bir ismin parçası olmalıdır. **Khishep-ratep**, adı daha önceden geçen tanrı isimlerinin yerini almıştır.

Genelde, şahıs isimleri şöyle oluşturulmaktadır: “beni seven Tanrı X”, “Beni koruyan Tanrı X”. Bu tür cümleler şahıs isimleri olarak kullanıldığında çok uzun olmakta, bu nedenle kısaltılmakta, genelde sadece tanrı isimleri geriye kalmaktadır. Bu isimlerin çoğul olarak sona ermesi (p ile), birden fazla tanrıya işaret etmektedir. Böyle birden fazla tanrılar için yaptırılmış kutsal alanlar, bu dönemden bin yıl kadar uzun bir zaman sonra, kral Untash-Napirisha tarafından yaptırılmış Dur-Untash'taki Nap-ratep veya “Besleyici Tanrılar” tapınağından bilinmektedir.

23.yy.in sonlarında, Susa beyi Eshba veya Eshbum, Akkadlı patronu, Manishtushu'nun (2269-2255) kutsal bir heykelini tanrıça **Narunde** için yaptırdı.

Bu sadece E. Elam (bu dönemde?) zamanından bilinir. Akkad kaynaklarında "yedi demonun kızkardeşi" olarak bahsedilir.

İyi ve kötü olamak üzere iki grup demon vardır. İyi demonlar aynı zamanda, "Yedi Bilge Adam" olarak da adlandırılmaktadır. Onların kardeşi Narunde, büyü metinlerinde, kötü demonlarla savaşırken geçmektedir. Çoğu zaman, "zafer tanrıçası" olarak adlandırılmasından da anlaşılacağı gibi zaferi kazanan odur. Kutsal hayvanı aslandır.

53 STATUE OF ESHPUM
Alabaster, shell and bitumen inlay
Inscribed in Akkadian
H. 12¼ in. (31 cm); W. 9¼ in. (23.5 cm); D. 5¼ in. (13 cm)
3rd millennium B.C.
Sb 82
Excavated by Morgan.

Ma-an-iš-tu-šu	Manishtushu
LUGAL	King
KIŠ	of Kish
EŠ ₄ -pum	Eshpum
İR-su	his servant
a-na	to
^d Na-ru-ti	Narundi
A.MU.NA.RU	donated ³

Mezopotamya'dan "An-Anum" olarak bilinen tanrılar listesinde, bir grup "Elam'ın Yedi Tanrısı"ndan bahseder. Belki de Narunde'nin kardeşi yedi tanrı demon vardı.

Akkad metinlerinden E. Babil metinlerine kadar, İgigi olarak adlandırılan yine bir grup yedi(?) "Göklerin Büyük Tanrıları"ndan bahseder. Buradaki **igi**, Elamca kardeş anlamına gelen igi'nin kısaltılmış şeklidir. İgigi ayrıca, tanrı ismi ile birleşik bir adın kısaltılmış şeklidir: (i-gi-gi-tu-ni-i· veya "Tanrılar İgigi tarafından verilmiş".

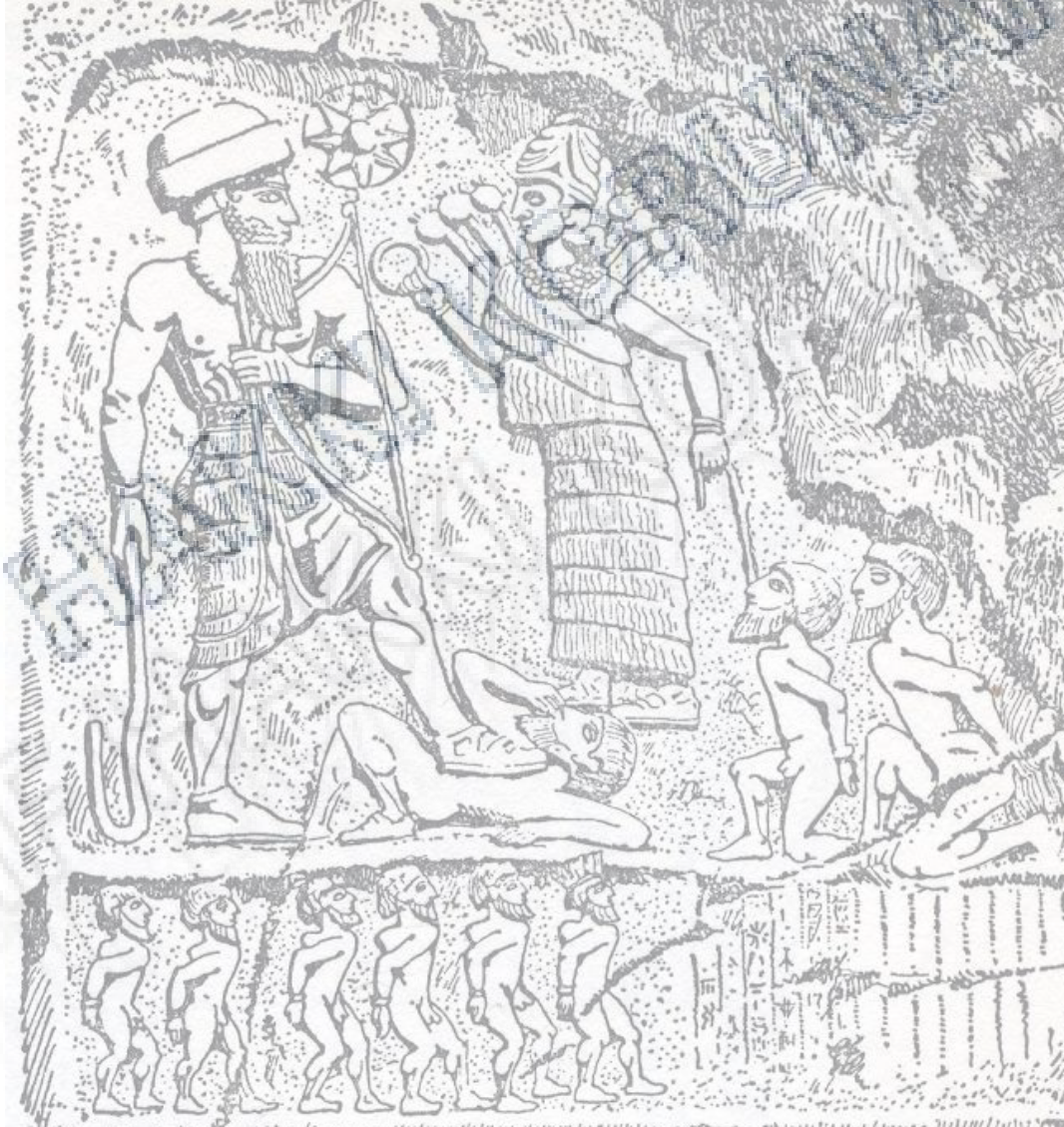
Özet olarak,

“Elam’ın Tanrısı” Simut ve “Zafer Tanrıçası” Narunde
ve

“Meşhur Besleyici” (Khishep-ratep) ve

“Yedi Bilge Adam” (Igigi) bilinen en eski Elam
tanrılarıdır.

Elam kralı Khita ve Akkadlı Naram-sin (2254-2218) arasında yapılan bir anlaşma Elam dilinde yazılmış en eski belgedir. En başta 37 tanrı şahit olarak gösterilmiştir. İlk başta, tanrıça **Pinengir** ve “Göklerin Kutsal İyiliği” (d^aba-ha-ki-ki-ip) vardır. Bunların, “Göklerin Büyük Tanrıları”, “Elam’ın 7 Tanrısı”, “7 Bilge Adam”, Narunde’nin kardeşleri olabilir mi? Mümkün olabilir. Belki bunlara daha sonraki dönemlerde de rastlamak mümkündür.

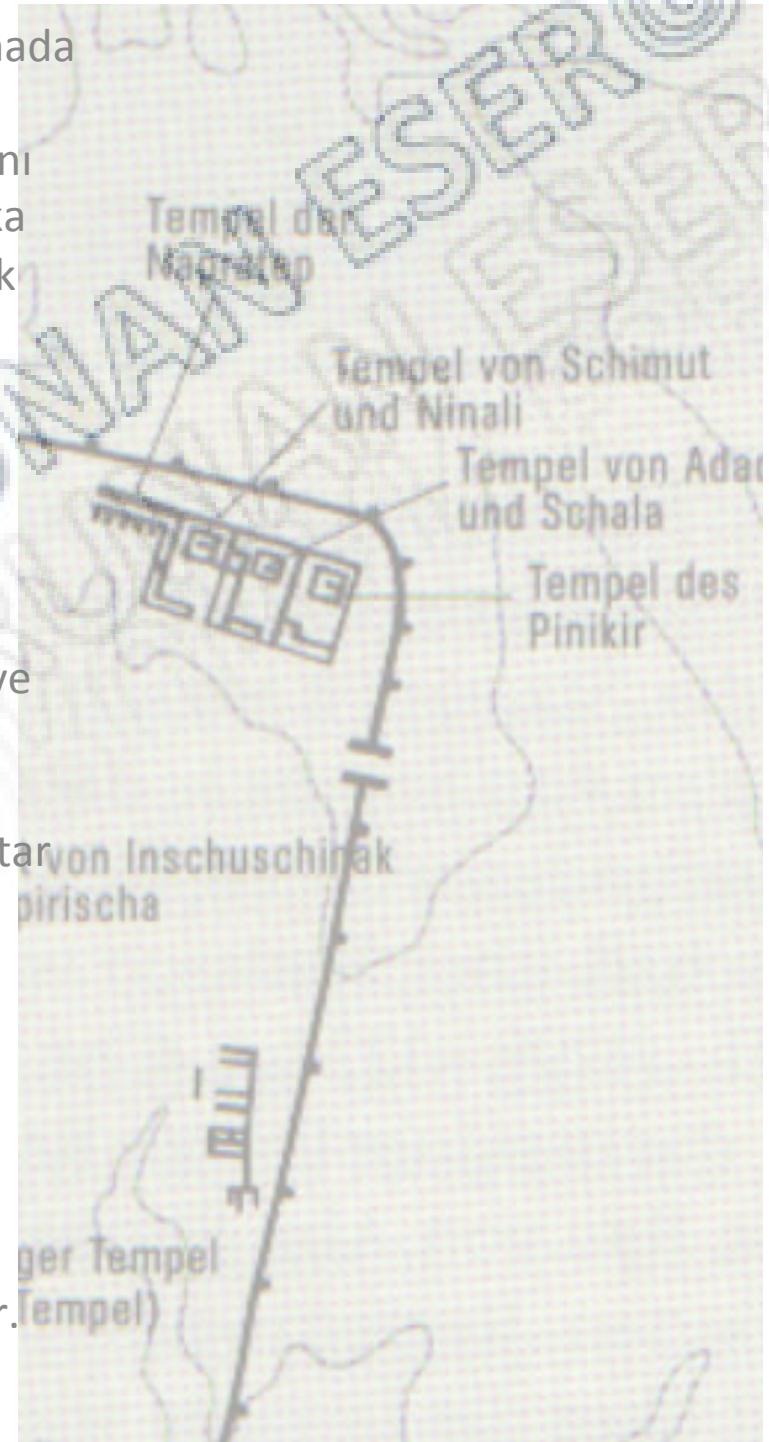

Pinengir, ilk kez Khita ve Naram-sin arasındaki anlaşmada geçmekte bu da Elam'ın esas tanrıçası olduğunu gösterir. Erken Elam dönemine ait Anaerkil düzenin tanrısal ipuçlarını vermektedir. Ancak, bu başka yazıtlarla ispatlanamaz, başka örneği yoktur. İlginç olan bir şey daha, şahıs isimlerinde çok ender olarak adının geçmesidir.

O. Elam döneminden önce onun karakteri hakkında birşey öğrenemiyoruz. Kral, Untasch-Napirisha kutsal şehri Dur-Untasch'da (ca. 1275-1240), onu kutsamış, adına bir tapınak yaptırmıştır. Ona altından bir heykel sunmuştur. Ayrıca ona bir **aştam** (Akkadça'daki **han** anlamına gelen aştammu'dan türetilmiş) yaptırmıştır. Burada içki sunulur ve yurt olarak da fonksiyonu vardır.

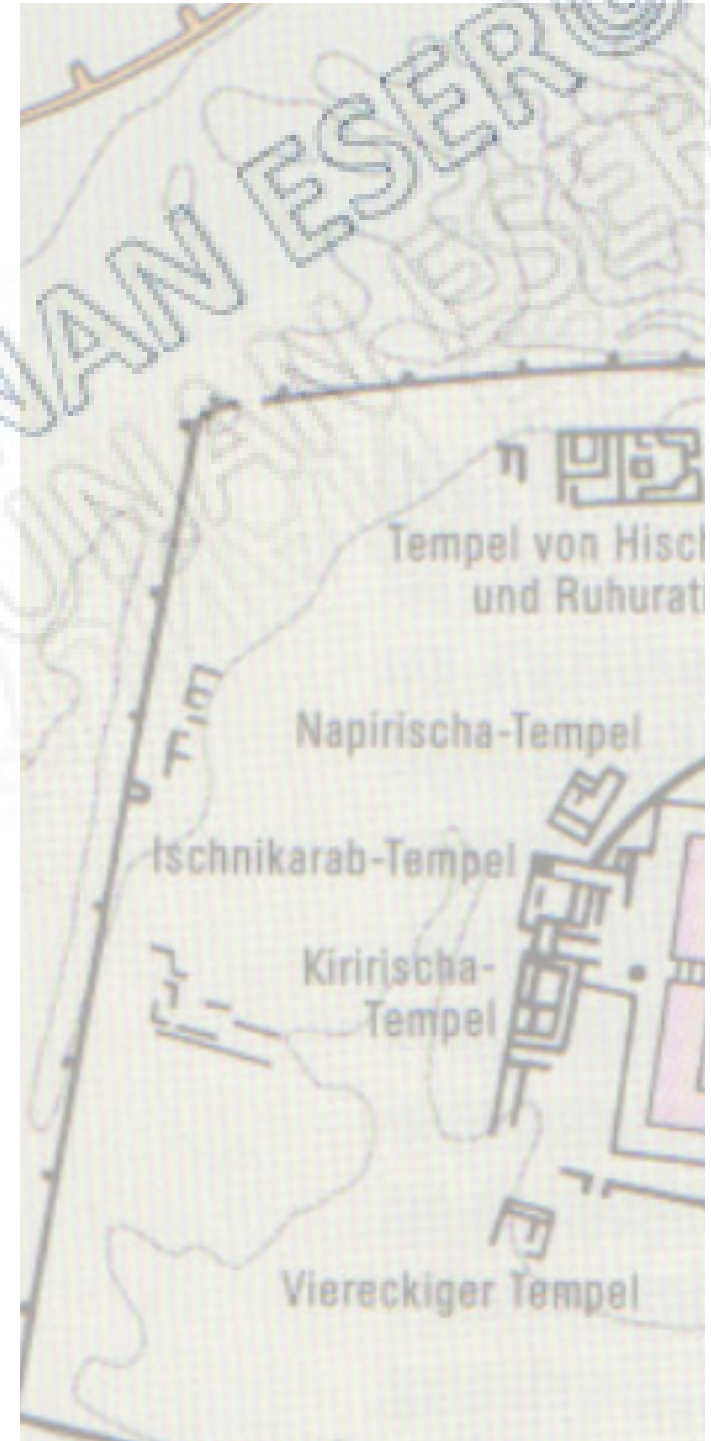
Sumerli Inanna ve (Akkadca Ishtar) gibi, aşk ve seks yaşamından sorumlu bir tanrıçadır. Mezopotamya'daki Ishtar gibi, kadınsı/analık yönü olan fonksiyonları da vardır. Duruntash'daki tapınağında bulunan, p.t. emziren anne heykelcikleri bunu gösterir.

Elam tarihinin sonlarına doğru, iki kral, özellikle Pinengir'e çok saygı göstermiştir. Shutruk-Nakhunte II (ca. 717-699) ona "Göklerin hakimi, benim tanrım" ve Tempt-Khum-ban-Inshushinak (ca. 668-653) ona "benim tanrım" olarak seslenmektedir. Daha sonraları ise ortadan kaybolur.

Bir başka tanrıça “**Kiririsha**”, “Büyük Hakime”, Mezopotamya’da bulunmuş bir E. Elam büyü metninde geçer. Ayrıca şahıs isimlerinde de II. binin başlarından itibaren karşımıza çıkar. Belli olmayan bir zamanda Pinengir ismi bir tabu olmuş ve isimlerden çıkartılmış, sadece “Büyük Hakime” olarak anılmış olmalıdır. Ancak bu ispatlanamaz. Ayrıca, Kiririsha, onun bir lakabı veya ta en baştan beri farklı bir tanrı idi.

Kiririsha’nın, Basra körfezindeki Liyan şehri (modern Bushehr) ile özel ilişkileri vardı. Muhtemelen, sonradan bütün Elam ülkesinde yaygın hale gelen yerel bir tanrı idi. En azından O. Elam zamanında Pinengir’in yanında bağımsız bir kişilik haline gelmiş ve ondan daha fazla saygı görmüş olmalıdır. Metinlerde, ondan “Göklerin Hakimesi”, “Tanrıların Annesi”. ve “Büyük Eş” olarak geçmektedir. Kiririsha’nın, Duruntash’daki mabedindeki savaş baltası sunulardan anlaşıldığı kadarıyla savaş ve mücadele tanrıçası olmalıdır. O da Pinengir gibi, geç Elam zamanında kaybolur.

Pinengir ve “Göklerin Kutsal İyiliği”nden sonra Naram-sin anlaşmasında tanrı **Khumban** gelir. Šurpu denilen Akkad büyü metinlerinde, Sumer panteonunun esas tanrısı olan “Efendi Rüzgar” Enlil ile eşdeştir.

O, atmosfere hükmeder, düşmanlara fırtınalar estirir. Babası An, “Gök”, ki erken zamanlarda esas Sumer tanrısıdır, sonradan oğlu, onun yerine geçmiştir.

Elam’da model karşılaştırılabilir. Šurpu’da tanrı **Yabru**, “Elam’ın Anum’u”dur. Sadece bir yerde ve E. Elam’da adı geçer. O da, Anum gibi, muhtemelen eski bir tanrıydı ve oğlu tarafından yeri ele geçirilmişti.

Yabru kişiliği, genel olarak “Tempt” yani Efendi kelimesi ardında gizlenerek yaşamış olmalıdır. Susa’daki, II. binin başlarına tarihlenen yasal belgelerde 78 adet şahıs ismi geçmektedir. E. Elam döneminde çok az olarak şahıs isimlerinde görülmüştür.

Tempt, Akkadca “**Bel**”in tercümesidir. Mezopotamya’da Bel, çeşitli şehirlerin efendisi veya bağımsız başka bir tanrı olarak görülür. Geç Kassit zamanında genelde Babil şehrinin tanrısı Marduk ile özdeştir. Bunun dışısı **Beltiya**, “Benim Hanımım”, O. Elam zamanında Elam’da bilinen bir tanrıçadır.

Tempt’in fonksiyonları hakkında bir başka ipucu da, “suları ve toprağı bereketlendirdiğinin” belirtilen daha geç bir döneme tarihlenen bir metinde bulunabilir. Dolayısıyla, daha önceki tanrı Yabru’nun adının, aynen Pinengir ve Khumban’da da olduğu gibi tabu olduğu ve basitçe **Tempt** yani “Efendi” olarak adlandırıldığı düşünülebilir. Hakkında çok az şey bildiğimiz bu tanrının eşini bilmiyoruz. Belki de Sumerogramlarda KI ile gösterilen, Elamcası Murun olan toprağın tanrıçası olabilir. Sunuları kabul ederken sadece Akamenid zamanında gösterilen ve Akamenid kaynaklarına göre Med tanrıları ile ilişkili bir context içinde gösterilen bir tanrıçadır. Fakat bir “ana tanrıça”nın varlığı çok daha eski zamandan beri oluşmuş olmalıdır. Yabru’nun oğlu ve KI, ana tanrıça “Yer” Khumban’dır.

Khumban da çok erken Elam tarihinde görülebilir. Bilinen ilk Elam kralı’nın adı ki III. Binin başlarında hüküm sürmüştür, Khumban’dan türemiştir. Gilgamesh destanında Khuwawa olarak geçer. Daha sonraki dönemlerde Khumbaba olarak geçer. Yüzyıllar sonra, Khumban, zaman zaman şahıs isimlerinin tamamlayıcısı olarak göçer, fakat kral isimlerinde ender olarak görülür. Diğer tanrılar için olduğu gibi, O. Elam kralı Untash Napirischa tarafından bir tapınak adanır. Daha sonra Adda-Khamiti-Inshushinak tarafından zikredilir. Bunun Pinengir’la ortak bir yönü vardır. Bir zamanlar panteonun en üstündeyken sonradan önemini kaybetmiştir.

Aynı zamanlarda, Kiririsha gibi bir başka tanrı **Napirisha**, veya “Büyük Tanrı” -genelde dGAL olarak yazılır- ilk sahneye çıkışı görülür. Şurpu’da “Yer’in Efendisi” Ea veya Enki ile eşittir, bilgelik ve büyü sözlerin olduğu kadar yeryüzüne tatlı su gönderen tanrıdır. Tasvirlerde, omuzlarından sular çıkarken gösterilmiştir. Dolayısıyla mümkündür ki, Kurangun ve Naqsh-i Rüstam’daki kabartmalar onun Elam’deki karşıtını yani Napirisha’yı göstermektedir. Khumban ve Napirisha arasında yeryüzü iki ayrı bölgeye ayrılmıştır. Khumban göklerden sorumluyken, Napirisha yeryüzünün efendisidir. Yeryüzünün efendisi olarak daha snraları güç kazanmış ve Khumban’dan öne çıkmıştır. Her dönem boyunca çok güçlü bir tanrı olmuştur. Akamenid döneminde bile tapınılmaya devam edilmiştir. Napirisha ve Kiririsha bir çift oluşturmaktadır. Tapınaklar genelde ikisine birden adanmıştır. O. Elam zamanında, o dönemin en güçlü tanrılarını içeren, birlikte bir üçlü oluşturdukları, Inshushinak ile yakından ilişkilidir.

Onların oğulları **Khutran**’dır. Adı, muhtemelen “karşı konulamaz” olup, savaşçıların, askerlerin tanrısıdır.

Naramsin ile yapılan anlaşmada, şahit tanrılardan sonra, hemen hemen aynı biçimde, çok sık bahsedilen beş tanrı vardır. “**Nakhunte** kralı sever, o (kral) **Inshushinak**’ın tebaasıdır, o, **Siyashum, Napir?** ve **Narunde**’ye kral itaat eder”. Açıkcası, **Nakhunte** Kral Khita’nın sevdiği tanrıdır. Nakhunte de şahitler arasında ilk sıradadır. Nakhunte, Elam’ın güneş tanrısıdır. Sumer’in Utu’su ve Akkad’ın Shamash’ı ile aynı fonksiyonlara sahiptir. Adalet ve kanunlardan sorumludur.

Mezopotomya mitolojisinde, güneş tanrısı ay tanrısı (Sumerce) Nanna veya Sin’nin (Akkadça) oğlu, ve Inanna/Ishtar’ın kardeşidir. Elam’da ay tanrısı muhtemelen **Napir** veya “tanrı”dır. Eğer bu kimliklendirme doğruysa, bir zamanlar çok yüksek mevkilerde imiş.

Siyashum, tanrıların sarayının koruyucusu olabilir. Naram-sin anlaşmasında bahsedilmesinden başka, E. Elam dönemi şahıs isimlerinden ikisinde adı geçer. Ayrıca, kral Untash-Napirisha tarafından adanmış bir mabedi vardır.

Kral Khita için en önemli tanrı **Inshushinak** olmalıdır. Antlaşmanın sonunda, tüm antlaşmayı ve bu olay dolayısıyla yapılmış Naram-sin heykelini Inshushinak'ın koruyuculuğu altına koyar. Bu tanrının önemi daha, en erken Elam dilinde yazılmış belgede de geçer. Adı, Nin-shushinak'tan "Susa Beyi"nden türemiştir. Bu da Susa'nın çok daha erken dönemlerden beri önemli bir şehir olduğunu gösterir. Dolayısıyla, onun tanrısı da tüm bölge üzerinde etkin bir konuma gelmiş olmalıdır. Tüm Elam kralları için olduğu kadar, halk içinde en önemli bir tanrıydı.

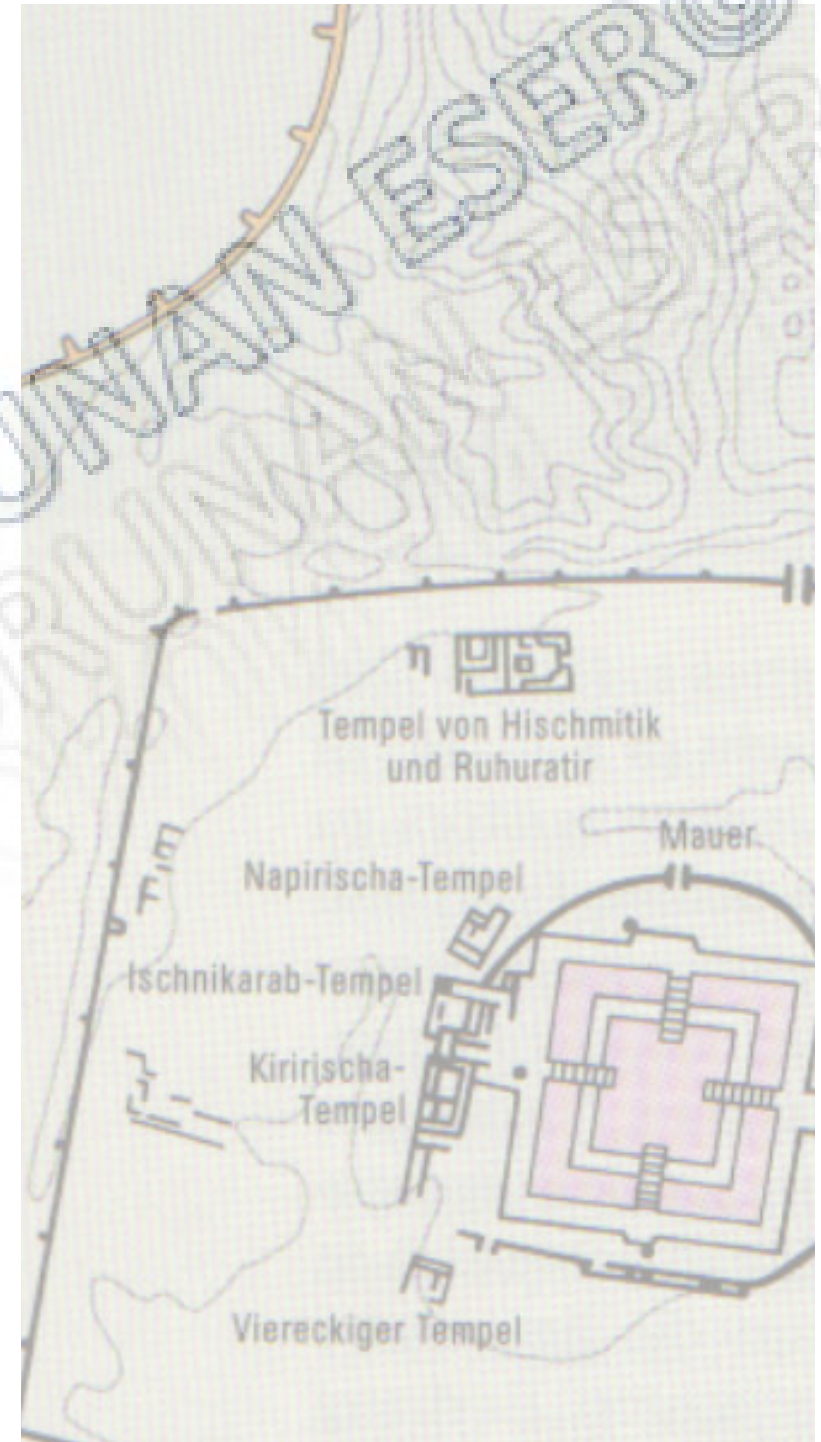
Tanrılar listesinde veya An-Anum'da Ninurta ile eşdeğistir. Ninurta, Nippur şehrinin tanrısıdır ve (Khumban'ın karşıtı) tanrı Enlil'in en büyük oğludur. Ninurta, üretkenlik ve tarımdan olduğu kadar içinde balıkların büyüdüğü sudan da sorumludur. İlbaharda bol ürün alınabilmesi için gerekli olan taşkınların-yağmurların müsebbibidir. Dolayısıyla çiftçiler arasında çok önemli bir yeri vardır. Ona "Efendi Saban" adı da verilmiştir. Diğer taraftan, savaşta hem kral ve de tanrıdır.

Bütün bu özellikler Inshushinak'a da uyar. Sadece "Güçsüzlerin babası" olarak adlandırılmaz, aynı zamanda "Tanrıların Kralı"dır. Halk için de en büyük tanrı odur. Krali anlamda da kralın hakimiyetinin garantörüdür, zira kralın düşmanlarıyla savaşır ve onun isteğiyle onun yanında yer alır. Ayrıca, ülkede hak ve düzenin de koruyucusudur. II. binin ilk yarısında Susa'da bulunan yazılı belgelerde şahitlik için çağrılan güneş tanrısı ile ilk sıradadır. Dahası, ikisi de yargıç kararlarının uygulanmasını sağlayan tanrılardır ve sunuların ve binaların koruyucusudurlar.

O. Elam metinlerinde Inshushinak, Ishme-karab ve Lagamar ile birlikte ölenlerin yargıcısıdır. Bu isimler Akkadca'da "Tapanları koruyan" ve "Affetmeyen-Acımasız-No Mercy"dir ki, bu ikisi anlam olarak birbirlerinin karşıtıdır. Bunlar da şahıs isimleri olarak görülür. Ishme-karab'ın daha bol olması anlaşılabilir.

Dur-Untash'da onun adına bir mabed yapılmıştır. Kirirsha ile yan yanadır ve Kirirsha ile hemen hemen aynı değerde sunularda bulunulmuştur. Assur'da ise Ishme-karab yedi yargıçtan biridir, fakat Elam'da daha önemlidir.

Inshushinak'ın Elam için önemi, erken dönemlerden itibaren bellidir. Akamenid zamanında da ortadan kaybolması dikkat çekicidir. Gerçi, karşı koyduğu düşmanlara karşı ülkesinin Babillilere, Perslilere geçmesi ve Elamlıların onların esiri olması ile önemini kaybetmiş olmalıdır. Bu durumda Khumban'ın tekrar eski önemini yakalaması mümkün olmuş. Gerçi o da hakimiyetinin bir bölümünü Babilli hava tanrısı Adad ile paylaşmak durumunda kalmıştır.

Akamenid İnan:

İnan dini hakkındaki en büyük kaynak Zoroastrian rahiplerinin şarkıdır. (Zerdüşt: İnanlı adı Zarathushtra olan ve yak. 620 BC yıllarında Doğu İnan'da (Bactria) doğan ve adıyla anılan bir dinin kurucusu: Ahura Mazda bu dinin en büyük dini gücüdür. Büyük ihtimalle 6. yy.da yaygınlaşan bu din, doğunun çok tanrılı dinlerinden farklıdır.

İbranilerde olduğu gibi, manevi varlık olarak bir tek tanrı kabulleniyor ve herkesi yalana karşı mücadeleye çağırıyordu. İyilik prensibini Ahuramazda, karanlık ve kötülük prensibini de Angramanyu-Ahriman temsil etmektedir. Bu iki prensip hayatta ve tabiatta karşı karşıyadır. Bu dinde öbür dünya görüşü de hakimdir. Persler, Ahura Mazda için tapınaklar ve heykeller yapmazlar, tanrıya, bir rahibi idaresinde ağıtlar okunduğu sırada sunaklar üstünde temizliğin simgesi sayılan ateş yakmak suretiyle taparlardı.

Bu dinin temizliği ve derinliği hakkında Darius'un Bisütun'daki ünlü yazıtı bir fikir vermekte, kralın Ahura Mazda'ya olan inancını yansıtmakta ve ancak tanrının kendisine bahsettiği güç sayesinde bu kadar büyük başarılar elde ettiğini açığa vurmaktadır. Bu din *magos* olarak gösterilen rahipler aracılığıyla geniş bir alana yayılmış ve Akamenitler zamanında Anadolu ve Suriye'ye kadar genişlemiştir.

Akamenidlerin Zerdüşt olup olmadıkları hakkında farklı görüşler var. Herodot'a göre Darius I ve onun devamı olan hanedan zamanında Ahura Mazda en büyük tanrıdır. Herzfeld tarafından 1933-4 yıllarında kazılan Persepolis'te bulunan, Darius I zamanına ait 30 bin civarındaki tablet arasında dini hayatı yansıtanları da vardır.

